

Відгук
офіційного опонента доктора філологічних наук,
професора Грицик Людмили Василівни
на дисертацію (монографію) Аністратенко Антоніни Віталіївни
"Альтернативна історія як метажанр української та зарубіжної прози:
компаративна генологія і поетика" (Чернівці, БДНУ. 2020. 548 с.),
подану на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук
за спеціальністю 10.01.05 – порівняльне літературознавство

Дисертація А.В. Аністратенко актуальна з кількох моментів. Перший і чи не найважливіший – вона помітно увиразнює генологічне поле компаративістики, "мета ї передусім технологія [якої], – за словами Ф. Жоста, – і надалі залишаються слабо виробленими і сама концепція ... предмет частих контраверсій, аж до наших днів недостатньо визначена".

Другий, не менш важливий у дослідженні А. Аністратенко момент – багатство компаративних методик, які використовує / апробує, часто сміливо застосовує вперше авторка. Це різноспрямована, аналітична студія метажанру альтернативної історії в генологічному та поетологічному аспектах.

Інший, далеко не другорядний – спроба / намагання авторки простежити, наприклад, на матеріалі романної прози, її жанрової матриці "альтернативність, тобто множинність" (я цитую докторантку) трактування історії, надто тієї, що з різних причин залишалася поза увагою різних форм антропологічної культури XX-XXI століть.

З математичною точністю авторка описує моделі поетики альтернативної історії (інтермедіальні явища), домінантні генологічні риси досліджуваних творів, класифікує субжанри, що спонукає тримати в полі зору обидві – теоретичну й історико-літературну проблеми, балансувати між ними, апелювати до міркувань та спостережень науковців. Розмислами про зміни, трансформації, оновлення, жанрову диференціацію А. Аністратенко, як виходить із роботи, найближча до висновків Ц. Тодорова, що "новий жанр є трансформацією одного чи кількох жанрів: через інверсію, через переміщення, через комбінування", при тому не раз акцентує на особливостях психології творення і (за М. Моклицею) вираженому у творах "розмаїтті проявів індивідуальностей".

До роботи залучений такий огром текстів (більше ста, зазначає авторка) і наукової (у тому числі й із біології, антропології) літератури, що читання її вимагало поетапного входження у лабораторію дослідниці – від окремих публікацій, праці "Альтернативна історія в українській літературі" (Чернівці, 2016) аж до монографії, поданої до захисту, словом усього, що стосувалося обраної теми, визначені мети і завдань. Такий підхід дозволив простежити, як викристалізувалася тема, відбирався / напрацьовувався матеріал, врешті, за ходом думки дослідниці. Скажу одразу, це робота зроблена не нашвидкуруч. У цьому мене переконали її спостереження над романом альтернативної історії та малою прозою в українській літературі з відповідними акцентами на політичній історії України як "полі для боротьби science fiction та non-fiction" чи з огляду на портрет національного героя – як альтернативну модель історії України, і сам процес творення жанру альтернативної історії. Засновником його в українській літературі авторка вважає В. Кожелянка і, як мені відається, переконливо довела це ще у "Спогадах про майбутнє: творчість В. Кожелянка в сучасних контекстах" (2013). Щоправда в іншому місці називає такими І. Білика і В. Владка. Мені імпонує, що увага авторки зосереджена передовсім не на тому, що "повністю накладається на жанрову матрицю роману AI (альтернативної історії) і містить всі визначальні маркери аналізованого метажанру", а те, що робить автором "Меча Арея" І. Білика, "Рівне-Ровно" О. Ірванця, "Часу смертохристів" Ю. Щербака і т.д. Або, інше, як оті найважливіші стилеві маркери AI чи "типові жанрові", чи принципові положення, з яких впливають ознаки жанру AI "прописані" і функціонують саме в українській літературі. Бо жанрова схема історичного роману, яка "успішно працює на твори AI" (я цитую докторантку) у кожному випадку пізнавана: ми щоразу говоримо про майстерність письменника, особливості його поетики тощо. Згадати хоча б висновки Н. Копистянської про взаємодію у жанрі стійкого і змінного, спільногого і національно-неповторного. Однією з "найскладніших проблем генології" вважає її М. Ільницький. "Банк творів" українських авторів збагачується творами І. Андрусяка, К. Родика, В. Базіва, Н. Сняданко, Ю. Щербака, В. Даниленка:

авторка особливу увагу звертає на "жанротворчі компоненти" та визначальні особливості стилю. Серед найважливіших стильових рис AI дослідниця називає національно-ментальні; особливості історичного розвитку; інтерес до міфології, зв'язок AI з християнством; мову творів; зв'язок із іншими видами мистецтв тощо. Застосовуючи різні підходи до прочитання творів, у тому числі й структуралистські, авторка визначає п'ять рівнів художньої структури, на яких веде своє дослідження. Вибудовані на теоретико-методологічних засадах праць А. Бахтіна, В. Успенського, П. Рікера, Н. Астраханського, А. Гуревича судження А. Аністратенко (наприклад, про хронотоп часу, який розглядається як важливий жанровий чинник) переконливі, розмисли над історичними, фантастичними, детективними романами AI підкріплени роботою із текстами ("Зустріч у Сан-Франциско" Є Кононенко, "Українська книга мертвих" В. Кожелянка, цикл оповідань М. Кідрука та інші) на різних – подієвому, образному, референтному рівнях. Заслуговують на увагу міркування авторки над засобами розширення понятійного поля твору як аллюзії на твори інших письменників (І. Нечуя-Левицького, М. Гоголя, Ю. Винничука, В. Неборака та ін.).

Розрахована на широку аудиторію книга А. Аністратенко "Альтернативна історія в українській літературі", позначена неабияким інтересом до зарубіжної альтернівістики (американської, європейської, російської) і витворила благодатний для подальшої роботи. Для мене промовистими тут стали таблиці різновидів альтернативної історії із прикладами та характеристиками (від найдавніших часів до кінця ХХ ст.) із "Альтернативної історії" для хронохічхайкерів В. Соболєва. Такі додатки уточнюють висліди (як це робилося в Енциклопедії українознавства, при дослідженні "Повісті про Варлаама і Йоасафа" І. Франком, у додатках до томів "Истории всемирной литературы" тощо). Мова йде про такі різновиди AI, як роман / політична історія, крипто- псевдо- метаісторія, твори іншого жанрового маркування (N жанр + елемент AI), історичне фентезі, тематично-есейистичні праці AI (альтернативна історіографія) на зразок "Центрально-східної ревізії" Ю. Андруховича.

Винесена на захист дисертація (монографія) продовжує / поглиблює у тому числі й завдяки розширенню поля дослідження, урізноманітнення порівняльних технологій, визначення актуальних проблем компаративістики, висліди AI (наприклад, серед завдань – простежити зміни, що відбулися в розподілі піджанрів метажанру; аналіз особливостей поетики; практика застосування AI-методу в окремих національних літературах), особлива увага, серед інших, до змін у полі наукової фантастики тощо. Помітно розширення й оновлення у зіставленні із видрукованими студіями теоретико-методологічна основа дослідження, проте базовим залишається порівняльно-типологічний, надто в розділах другому й третьому: амбівалентність компаративістики, зазначає авторка, дає підстави вважати її "основним принципом і методологічною основою... студії" (с. 112). Дисертація побудована відповідно із задумом, метою і завданням роботи. В усіх чотирьох розділах чітко визначені основні напрямки вислідів.

У першому розділі, що складається із вісімох підрозділів, дане теоретичне, методологічне обґрунтування, визначені питання термінології, хронологічні межі праці. Авторка розглядає становлення і розвиток творів AI у широкому історико-літературному контексті. Включає до вивчень як материкову, так і еміграційну прозу (наприклад, В. Винниченка, М. Чайковського та ін.), як романі, так і малу прозу, есейстику і драму. Уже в цьому розділі А. Аністратенко намагається показати відмінність української прози AI, спираючись на приклади із вітчизняної історії часів Київської Русі, утвердження християнства. Переконливі й доведені розмисли авторки про розвиток фантастики (шлях від жанру до метажанру AI через "переструктуризацію і модифікацію жанрових меж і канонів" (с. 108) та створення субжанрів AI. (Сумніваюсь, щоправда, що "трансформація жанру в національній літературі в метажанр світової" (с. 109) – а ми хіба не світова? – змушує говорити про роль / значення контактно-генетичних впливів у контексті світового літературного процесу). Тло, на якому простежується / аналізується об'єктний матеріал, як було зазначено й на початку, вражає. Але начитаність / обізнаність докторантки, імена і твори, якими вона

оперує, без сумніву не претендують на всеохопність. Увага А. Аністратенко зосереджена на тому, що дозволяє міркувати над характером і специфікою аналізованого явища, осмислювати його розвиток, врешті зробити висновок, що "альтернативна історія може позначати різні генологічні утворення художньої прози", жанр, субжанр, метажанр (с. 110). Тут особливо активно залишаються до вислідів методики американської компаративної школи. У жанрі роману – політичний анекдот, детектив, роман-подорож. І такі субжанри, як псевдоісторія, ухронія, політична утопія, криптоісторія, метаісторичний твір, фентезі. Для зіставлень моделей роману АІ авторка умовно визначає три основні групи літератур / регіони – американська, західноєвропейська та українська. І так приступає до спостережень над функціонуванням творів АІ, їх поетикою, ідентифікацією.

У другому розділі дисертації (монографії) (р. 2.1 – 2.7) авторка показує і теоретично обґрунтовує процес утворення / "закорінення" метажанру АІ в українській літературі доби постмодернізму, визначає стильові маркери роману АІ "стійкий набір формальних рис", особливо мови творів, викладу матеріалу, рольові діалоги, вплетення у твір інших стилів тощо. Наприклад, механізми реконструкції історії в полі АІ в романах В. Владка, В. Кожелянка, В. Тарнавського, Ю. Щербака – в українській літературі і в західноєвропейських (С. Фрай, Т. Вермес, Я. Дукай та ін.). А. Аністратенко детально аналізує відмінності в поетиці та структурно-композиційному вирішенні творів, їх спорідненість у стильовому форматі, ідейно-тематичній площині. Міркування авторки підкріплені опертам на праці Ю. Лотмана, С. Фрая, М. Бахтіна, А. Дюркгайма та інших дослідників. Звертаючи увагу на розмаїття художніх прийомів в альтернативістиці – подорож у часі, умовність, естетику гри "експерименти із формальними та змістовими деталями, вимисли, християнські мотиви – авторка вважає їх визначальними у постпостмодерному романі ХХ-ХХІ ст. (наприклад, "Хрест" В. Базіва, "11.22.63" С. Кінга, "Ефіопська січ" В. Кожелянка, "Час смертохристів" Ю. Щербака). "Християнство, - зазначає А. Аністратенко, - постає чи не першим фільтром для ... концептуального

розрізнення (по лінії – Л.Г.) Свій – Чужий" (с. 224). Алтернативноісторичний компендіум творів розглядається авторкою на різних рівнях, що надає більшої переконливості висновкам (с. 216-229).

В основі третього розділу – поетика та генологічні особливості субжанрів AI (р. 3.1-3.7). Авторка у цій частині роботи набагато активніше звертається до альтернативістики зарубіжних літератур і так до розмислів і спостережень долучає й українську (М Гьорітц, Т. Дюкерс, Й. Мейядр, А. Дністровий, В. Тарнавський та ін.), вказуючи на "відмінні риси, що полягають у різній функціональній ролі AI в кожній із ... національних літератур". До спостережень над романом політичної утопії авторка долучає й білоруську прозу (поряд із "Московіадою" Ю Андруховича, "Мечем Арея" І. Білика, "Заповідником для академіків" К. Буличова з'являється й "Місто мрій" Я. Пінчук, що вигідно доповнює східнослов'янську альтернативістику). Привертають увагу послідовні, обґрунтовані розмисли над накладанням жанрових матриць інших генологічних різновидів на AI і творенням множинних альтернатив (3.3, с. 263-277). Простежуючи генологічну перспективу метаісторичного роману як субжанру AI, авторка широко послуговується інтермедіальними підходами (К. Буличов, У. Еко, Дж. Орвелл, В. Винниченко), показуючи інтермедіальність не лише як прийом, а й конструктивний принцип літератури, "динамічний, процесуальний". Тут важливий акцент на семантичних трансформаціях, підпорядкованих певному смисловому завданню. Усвідомлення тісного зв'язку метаісторичного роману як AI "з кількома альтернативами, що реалізуються в одному тексті" змушує простежити особливості інтермедіального дискурсу, різні прийоми, використовувані у творах (кінематографічний, екфразис, стилізацію, обрамлену історію, наративні стратегії, соціальні й філософські контексти творів). Аналізуючи засоби моделювання архітектоніки творів субжанру історичного фентезі, авторка виокремлює таку особливість твору, як пародійність, спосіб її існування в рівневій структурі (Ю. Андрухович, Ю. Щербак, А. Мельничук, Г. Гаррісон). Це не елемент поетики, стверджує А. Аністратенко, а жанрова домінанта.

У четвертому розділі увага докторантки сфокусована на малій прозі (р. 4.1 – 4.5) як способові фіксації моменту часу, зокрема на п'ятьох рівнях, що об'єднують референтний, образний, мовний і текстуальний та кодовий (с. 335). Особлива увага приділена часовому елементові структури хронотопу. Базовими в компаративному прочитанні малої прози (О. Ірванця, М. Валтари, М. Кідрука, Є. Кононенко, Х. Муракамі, І. Фіндлі) є теоретико-методологічні положення М. Епштейна, Б. Успенського, М. Бахтіна, М. Мамардашвілі. Авторка зупиняється на різних художніх прийомах "розширення часу" у малій прозі – потокові свідомості, снах, подорожі, спогадах, які підпорядковуються поетиці та ідейно-тематичному рівневі творів. Зміна часового плину, підсумовує авторка, відіграє жанротворчу роль, "виступає носієм коду новели чи оповідання, зберігає архітектонічну структуру творів" (с. 363). Цікаві у цьому плані є роздуми А. Аністратенко над книгою новел В. Кожелянка "Чужий". В результаті спостережень над AI малої прози авторка приходить до висновку, що час у ній виконує ті ж функції, що й в епічних творах великих форм, змінюючи свої якості (так само, як фабульні схеми, наприклад, новел перетворюються автором на роман метажанру AI (с. 409)).

Щодо висновків – вони (с. 411-445) дещо затягнуті, але повністю відтворюють зміст праці. Із визначеними завданнями – суть яких розкрити в порівняльному аспекті особливості сучасної прози AI – авторка справилася. Вона, ця проза, в дисертації вперше простежена у широкому контексті нео- та постмодерністської літератури, у типологічно схожих та відмінних особливостях, спричинених як національною традицією, так і чинниками суспільно-типологічними, літературно-типологічними, психолого-типологічними; визначено художню природу та умови функціонування жанрової матриці AI, обґрунтоване визначення явища AI та формулу альтернативізму (теж уперше). Розкрито особливості поетики AI та субжанрів метажанру, інші важливі стилюві маркери. Простежуючи розвиток AI у літературах європейських, західно- і східнослов'янських, авторка переконливо показує неабияку роль американської матриці AI ("сценарію") на наукову фантастику та фентезі у

розвитку метажанру (с. 417). В дисертації запропоновано і обґрунтовано генологічну класифікацію творів у метажанрі АІ та її субжанрів: універсальність є благодатним матеріалом для подальших порівняльних студій. В дисертації простежені / проаналізовані впливи різних чинників альтернативізму, властиві постмодерному романові. Виходячи із положення Е. Роджерса, жанри – це "основні співвідносні поняття для розуміння тексту" – авторка розширює це розуміння на рівні національних жанрових систем.

Робота склалася. Вона нова сміливим задумом і способами його реалізації. Це крок у подальшому розвитку порівняльного літературознавства. І не вільна, як і кожна, від того, що народжує питання і побажання.

Перше. На с. 17 Ви пишете про систему національних і світових зразків", які належать до метажанру та субжанрів. Що ви викладаєте у поняття системи? Чи національні зразки не є складниками "світових"?

Друге. На с. 112 Ви пишете про "переважний системний різновид компаративного аналізу ... у праці". Що це за системний різновид?

Третє. Із ряду побажань. Показник використаних джерел (кажу про це вкотре) вражає. Але він (твори) потребує неминучої систематизації. Навіть, якщо прийняти тезу Х. Дізерінка про "постнаціональні моделі ідентичності" чи думку про "планетарну компаративістику" Г. Співак або "розмивання стійких стереотипів за допомогою добре продуманої постмодерністської техніки".

Четверте. Використовуючи великий корпус наукової, теоретичної, методологічної літератури, авторка, як видно з роботи, віддає перевагу зарубіжним дослідникам: вибір за нею. Але в українській літературній компаративістиці з'явилося покоління талановитих дослідників: О. Юрчук із прочитанням, зокрема, прози В. Даниленка, Є. Пашковського, В. Діброви; З. Артюшенко зі спостереженнями над художньою інтерпретацією історії у романах І. Білика; О. Сайковська із розмислами над генезою, жанровими модифікаціями та поетикою сучасної болгарської фантастики (Л. Ніколова, Л. Ділова, М. Асадурова); І. Кияк із працею про жанрові особливості фантастики і футурології Ст. Лема (у тому числі й "Байками роботів", "Сумою технологій", і

есеями "Мегабітна бомба"). Це те, що окреслює разом із монографією А. Аністратенко поле нової української компаративістики і нових проблем.

Загалом же дисертація (монографія) Антоніни Віталіївни Аністратенко "Альтернативна історія як метажанр української та зарубіжної прози: компаративна генологія і поетика", автореферат, публікації, в яких апробована дисертація, відповідають вимогам до дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук згідно з "Положенням про присудження наукових ступенів", затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 № 567 (зі змінами, внесеними 20 листопада 2019 р. №943 та від 15 липня 2020 р. №607), а її авторка заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філологічних наук за спеціальністю 10.01.05 – порівняльне літературознавство.

Л.В. Грицик,

доктор філологічних наук, професор,
завідувачка кафедри історії української літератури,
теорії літератури та літературної творчості

Інституту філології
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

